

VII.Yüzyılda Bizans-Sasani Hâkimiyet Mücadelesi Arasında Kalan Mukaddes Bir Şehir: KUDÜS

Muhittin ÇEKEN*

muverrihceken@gmail.com

Öz

Kadim bir geçmişe sahip olan Kudüs, bulunduğu jeopolitik konum ve sahip olduğu verimli topraklar nedeniyle, tarih boyunca birçok devletin ilgisini çekmiş ve uğruna büyük mücadelelerin verildiği bir şehir olmuştur. İsrail oğullarının şehre yerleşmeleriyle birlikte dinî kimliğiyle ön plana çıkmaya başlayan Kudüs, IV. yüzyıldan itibaren Hristiyanlık, VII. yüzyıldan itibaren ise İslamiyet nazarında kutsal kabul edilerek dünyada üç semavi din tarafından mukaddes kabul edilen tek şehir haline gelmiştir. Sahip olduğu dinî ve jeopolitik faktörler nedeniyle, tarihte belki de uğruna en fazla mücadele edilen şehir vasfına sahip olan Kudüs, Eski çağlardan günümüze kadar uzanan mücadeleler silsilesine sahne olmuştur. VII. yüzyıla gelindiğinde ise, Doğu'da birbirine rakip olarak ortaya çıkan Bizans ve Sasani gibi dönemin en güçlü iki imparatorluğunun çekişme alanlarından biri haline gelmiştir. Yaklaşık çeyrek asır içerisinde bu iki imparatorluk arasında iki kez el değiştiren Kudüs, bu iki imparatorluğun üstünlük mücadelesinin temel unsuru haline gelmiştir. Çalışmamızda, VII. yüzyılın karakteristik hâkimiyet mücadelelerinden biri olan Bizans-Sasani savaşlarının Kudüs'e ve Kudüs'ün bu dönemdeki nüfusunu oluşturan Yahudi ve Hristiyanlara etkisini değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Yahudilik, Hristiyanlık, Roma-Bizans, Sasaniler, Heraklius,

A Holy City Within the Struggle of Sovereignty Between the Byzantine Empire and the Sasanids: Jerusalem

Abstract

Jerusalem, with its ancient history, has been a city that has attracted the attention of many states throughout the history and great struggles has been given for its sake because because of its geopolitical location and its fertile lands. Jerusalem, which started to come to the forefront with its religious identity with the settlements of the Israelites, by the IVth century Christianity, by the VIIth century and it has become the only city accepted as sacred by three heavenly religions. Because of its religious and geopolitical factors, Jerusalem has been the most contetsted city. It has been the scene of a series of struggles from ancient times to the present. When it came to the VIIth century, it became one of the contention fields of the two most powerful empires of the period: Byzantine Empire and Sasanids, which emerged as rivals in the East. Jerusalem, which has changed hands twice between these two empires in about a quarter century, has become the main element of the struggle of these two empires. In our study, we will evaluate the influence of the Byzantine-Sassanid wars, one of the most characteristic domination struggles of the VII. century, on Jerusalem and the Jews and Christians who formed the population of Jerusalem during this period.

Keywords: Jerusalem, Judaism, Christianity, Roman-Byzantine, Sasanian, Heraklius

---

* Arş. Gör. Adnan Menderes Üniversitesi, muverrihceken@gmail.com

GİRİŞ

Kudüs, İbn Haldun'un yerkü-reyi coğrafi olarak yedi iklim bölgesine ayırdığı teorisine göre, üçüncü ve dördüncü iklim bölgesine düşen¹ ve Ortaçağ'da dünyanın merkezinde yer aldığına inanılan bir şehirdir.²Filistin bölgesinin kadim şehirlerinden birisi olan Kudüs'ün, tarihi boyunca, farklı medeniyetlere ev sahipliği yaptığı ve birçok uygarlıkla siyasi, kültürel ve ticari ilişkiler geliştirdiği, bu medeniyetlerin kendi tarihi dokümanlarında şehrin ismine yer vermelerinden açıkça anlaşılmaktadır. Kudüs, eski Aramicede *Yeruşalem* (יְרוּשָׁלַיִם),³ Mısır de⁴*Urusalim*, Geç Asur metinlerinde *Urusalimmu* veya *Ursalimmu*, İbranice Masoretik metinlerde *Yruşlym*, Eski Ahit'in Aramice metinlerinde *Yeru-şalem* şeklinde geçmektedir⁵. Tarihi süreçte *Jebus*,⁶ *Colonia Aelia*

*Capitolina*⁷ gibi isimlerle de anılan Kudüs, 1611 yılından itibaren Latince olarak *Jerusalem*⁸ olarak adlandırılıp, günümüzde bu şekilde kullanılmaktadır. Kudüs şehri, eski Arap metinlerinde ise *Beyt-ül-Makdis/Beyt-ül-Mukaddes* olarak yer alırken el-Kuds olarak telaffuz edilmektedir.⁹Kudüs, tarih boyunca birbirinden farklı isimlerle anılmasına rağmen, bütün bu isimlerinin manası aynı olup "*mukaddes şehir*" anlamına gelmektedir.¹⁰

Tarihi M.Ö. 10.000'lere dayanan Kudüs,¹¹şehir olarak Bronz çağıının başlangıcına kadar uzanan kadim bir geçmişe sahiptir.¹²Şehir olarak Kenani¹³ uygarlığına

¹ İbn Haldun, Mukaddime adlı eserinde, hükemanın yerküreyi coğrafi olarak yedi iklim bölgesine ayırdığını belirtir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, 5. Baskı, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul 2007, s. 228.

² R. B. Nathaniel Crouch, *Two Journeys To Jerusalem The Manner of Travelling Upon Dromedaries*, Library of The Michigan of University, London, 1759, s. 6; F. Buhl, "Kudüs", *İslam Ansiklopedisi (İslam Âlemi Tarihi, Coğrafya, Etnografya ve Bibliografya Lugatı)*, C. 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1965, s. 953.

³*Büyük Larousse*, "Kudüs", C. 14, Milliyet Yay., İstanbul 1986, s. 7131.

⁴Tell Amarna mektupları, Mısır firavunları III. Amenhotep (M. Ö. 1398-1361) ve IV Amenhotep (M. Ö. 1369-1353)'in başka ülke kralları, özellikle de Suriye-Filistin bölgesiyle alakalı meselelerde yapmış oldukları diplomatik yazışma örnekleridir. Bkz. Tom Hamilton, "The Tell Amarna Letters", *Truth Magazine*, vol. XLV: 1, Januray 4, Athens, Alabama, 2001, s. 22.

⁵ Ö. F. Harman, "Kudüs", *İA*, C.26, TDV Yay., Ankara, 2002, s. 323.

⁶ Şehrin Jebus ismiyle anılması, İsrailoğullarının bu topraklara ilk yerleşmeye başladıkları zaman, şehrin Yebusilerin yerleşim yeri olmasından dolayıdır.

Bkz. Thomas Brown, *The History: The Destruction of The City And Temple of Jerusalem And The Ruin And Dispersion of The Jewish Nation*, Albany, New York, 1825, s. 10.

⁷ Şehir Roma imparatoru Hadrian zamanında çıkan isyan sonucu yeniden kurulmuş ve İmparatorun aile ismini simgeleyen Aelius'tan yola çıkarak *Colonia Aelia Capitolina* olarak aile ismini simgeleyen Aelius'tan yola çıkarak *Colonia Aelia Capitolina* olarak adlandırılmıştır.Bkz. Christopher Kelly, *The Roman Empire: A Very Short Introduction*, Oxfordions Press, New York 2006, s. 73.

⁸ Bu isim, İncil'in dördüncü yüzyılda Grekçe'den Latince'ye tercümesi sonucu kayıtlara geçen *Iierou-salem'in* günümüze *Jerusalem* olarak değişegelmiş son halidir. *Jerusalem* isminin Eski Ahit'teki Yerusalaim isminden türemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History From The Earliest Times to A.D. 70*, Hodder And Stoughton, London, 1907, s. 251.

⁹*Meydan Larousse* "Kudüs", C. 12, Meydan Yay., İstanbul 1969, s. 611.

¹⁰ Şükran Yaşar, "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, Sayı 2, Manisa 2003, s. 105.

¹¹ Dorling Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land*, A Penguin Company, London, 2000, s. 41.

¹² Heyet, *Kudüs (Tarihi Belge)*, (Çev. Acar Tanlak), İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, Ankara 1988, s. 10; Eric M. Meyers, *Galilee Through The*

ev sahipliği yapan Kudüs, bu duruma istinaden kaynaklarda Kenan Diyarı olarak anılmıştır.¹⁴Demir çağına geldiğinde ise İbranilerin büyük bir katliam uygulayarak şehre hâkim oldukları görülmektedir.¹⁵ İbraniler, Kudüs'e yerleştikten sonra kabile sistemine dayalı bir yönetim anlayışıyla Kudüs'te hüküm sürdüler. Hz. Dâvud dönemine kadar İsrailoğullarına bağlı on iki farklı kabileden teşekkül eden Kudüs şehri,¹⁶Hz. Dâvud döneminde tek bir payda altında birleştirilerek sınırları Mısır'dan Mezopotamya'ya kadar uzanan büyük bir imparatorluk haline dönüştürüldü.¹⁷ M. Ö. 1000 yılında gelişen bu olaylar neticesinde,¹⁸ Kudüs şehri, İsrail krallığının siyasi ve dinî başkenti oldu.¹⁹

Hz. Dâvud'un vefatının ardından, Kudüs Krallığı'nın başına Hz. Süleyman geçti. Hz. Süleyman dönemi Kudüs tarihi açısından siyasi, kültürel, ekonomik ve ideolojik gelişmelerin önemli ölçüde ya-

şandığı bir dönem oldu²⁰. Hz. Süleyman'ın saltanatının ilk dönemlerinde Kudüs'te inşa ettiği Tapınak,²¹ Kudüs ve Kudüs'ün o dönemki nüfusunu oluşturan Yahudilerin tarihinde dinî, siyasi, kültürel, mimari ve ideolojik dönüşümlerin yaşandığı bir dönem meydana getirdi²². Birleşik monarşi olarak adlandırılan bu dönem, İsrail Krallığı için altın çağın başlangıcı olarak tanımlanıyordu. Bu dönemde İsrail Krallığı, Tapınak odaklı merkezi ve dinî bir sistem altında birleştirilerek nüfusu dokuz milyona, sınırları da Fırat'tan Nil'e kadar uzanan bir krallığa dönüştü.²³

Hz. Süleyman'ın vefatının ardından İsrailoğulları, birbirlerine üstünlük kurma gayesiyle sürekli birbirleriyle savaşmaya başladılar. Bu mücadeleler sonucu Kudüs merkezli İsrail Krallığı, Güney ve Kuzey İsrail Krallıkları olarak ikiye ayrıldı. Krallıkların ikiye ayrılmasının yarattığı bu siyasi istikrarsızlık, dinî ve ahlaki yozlaşmayı da beraberinde getirdi.²⁴ Krallığın içinde bulunduğu siyasi, dinî ve ahlaki yozlaşma, bölge üzerinde siyasi emelleri olan Babilleri bu bölgeye yönelik bir sefer gerçekleştirmeye sevk etti. Babil-

---

Centuries: Confluence of Cultures, Eisenbrauns Press, United States of America, 1999, s. 7.

¹³Tarihçiler, Kenanlıların kökeni ve isimlendirilmeleri hakkında farklı görüşlere sahiptirler. Bazı tarihçiler bu ismin "alçak yer" anlamına geldiğini, bazıları ise bunun sonradan Ken'an şekline dönüştürülmüş olan ve Erguvan Ülkesi anlamına gelen (Kunağı) kelimesi olduğu görüşündedirler. Bu da Erguvan ülkesi anlamına gelmektedir. Bkz. Musa İsmail Basit-Hamza Zib Mustafa ve diğerleri, *Kudüs Tarihi*, Nida Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 25.

¹⁴*Kudüs (Tarihi Belge)*, s. 10.

¹⁵*Kitab-ı Mukaddes*, Yeşu Bölümü 6: 21.

¹⁶Reuven Firestone, *Yahudiliği Anlamak: İbrahim'im/Avraam'ın Çocukları*, (Çev. Çağlayan Erendağ-Levent Kartal), Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2004, s. 34.

¹⁷Firestone, s. 34-35; Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, İsam Yayınları, İstanbul 2008, s. 23;

¹⁸ Martin Gilbert, *Jerusalem Illustrated History Atlas*, Merton College Oxford, 19 Januray, 1987, s. 7.

¹⁹*Meydan Larousse*, C. 12, s. 611.

²⁰Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Hews: In All Ages*, Antmomy Pickard Printer, London, 1832, s. 187.

²¹ C. R. Conder, *The City of Jerusalem*, Printed By Hazel, Watson And Winey, L.D., London, 1909, s. 53.

²² Bu dönüşümlere dair ayrıntılı bilgi için bkz. Josephus, *The Jewish War*, with an English Translation by J. Thackeray, Books IV-VII, Harvard University Press, London, 1961, s. 445.

²³ Joshua William Brooks, *The History of The Hebrew Nation: From Its First Origin To The Present*, The New York Public Library, 1899, s. 205; Firestone, s. 35; Brown, s. 12; Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, s. 188.

²⁴Firestone, s. 36.

lerin Kudüs'e M.Ö. 587'de gerçekleştirdiği bu sefer neticesinde, Kudüs'teki Süleyman Tapınağı yıkılarak Yahudiler Kudüs'ten sürgün edildi.²⁵ Böylece Yahudi tarihinde Tapınağın inşasıyla başlayıp Babiller tarafından yıkıldığı tarihler arasında geçen ve Birinci Tapınak Dönemi olarak adlandırılan 432 yıllık dönem son buldu.²⁶

Yahudilerin sürgünü, Babil İmparatorluğu'nun Persler tarafından yıkılmasıyla birlikte son buldu ve Kudüs için yaklaşık iki asır sürecek Pers hâkimiyeti dönemi başladı.²⁷ Babil İmparatorluğu'na son veren Pers Kralı Sirus, yayınladığı fermanla Yahudilerin sürgün edildikleri Kudüs'e geri dönerek kutsal Tapınağı tekrar inşa etmelerine müsaade etti.²⁸ Pers Kralı Sirus'un fermanından sonra Kudüs'e dönen Yahudiler, ilk iş olarak M.Ö. 536 yılında Zerubabel'in önderliğinde Kutsal Tapınağı tekrar inşa faaliyetlerine başladılar.²⁹ M.Ö. 516'da inşası tamamlanan Tapınak,³⁰ dünyanın dört bir tarafına dağılmış Yahudilerin tekrar Kudüs'e dönmelerinde büyük bir etki yarattı.³¹ Tapınağın yeniden inşa edilmesiyle birlikte, Yahudi tarihinde "İkinci Tapınak Dönemi" olarak adlandırılır.

²⁵Kudüs (Tarihi Belge), s. 17; Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, s. 232; Harman, s. 325; *Kitab-ı Mukaddes*, Krallar II, 25: 3.

²⁶ Robert Bedrasian, *Eusebius' Chronicle*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrasian, Sources of The Armenian Tradition, (Long Branch, New Jersey, 2008), Bölüm 38, s. 36; Firestone, s. 40.

²⁷Kudüs (Tarihi Belge), s. 12.

²⁸ *Kitab-ı Mukaddes*, Ezra, 5: 15.

²⁹ Max L. Margolis-Alexander Marx, *A History of the Jewish People*, The Jewish Publication Society of America Philadelphia, 1945, s. 120; Kindersley, s. 42.

³⁰ Smith, s. 306.

³¹ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, s. 240-241.

lan ve M. S. 70 yılına kadar sürecek olan yeni bir dönem başladı.³²

Yaklaşık iki asır süren Pers hâkimiyetinden sonra Kudüs, M.Ö. 332 yılında Büyük İskender'in Doğuya yaptığı sefer neticesinde Makedon imparatorluğuna bağlı Mısır Ptolemy hâkimiyeti altına girdi³³ ve yaklaşık bir buçuk asır boyunca refah ve huzurlu bir dönem geçirdi.³⁴ Mısır Ptolemy hanedanlığının egemenliğinde dinî, siyasi ve ekonomik açıdan huzurlu bir dönem geçiren Kudüs, M.Ö. 198 yılında Selevkos egemenliğine girdikten sonra dinî ve kültürel dokusunu hızla kaybederek Greek inanç ve kültürüne doğru evrilmeye başladı.³⁵ Bu durumun o dönemin şehir nüfusunu oluşturan Yahudilerde büyük bir rahatsızlık yaratması üzerine, Kudüs şehri M.Ö. 164'te Makkabilerin isyanına sahne oldu. Makkabiler, Greek inanç ve kültürünü dayatan Selevkos hanedanlığına karşı başlattıkları ayaklanmayla, Kudüs şehrini ele geçirdikten sonra, şehri Greek görüntüsünden tamamen temizleyip,³⁶ tarihte Haşmonaylar olarak bilinen devleti kurdular. Yaklaşık bir asır boyunca Yahudi krallar tarafından yönetilen Haşmonay Devleti, süreç içerisinde tekrar Greek kültürü etkisi altına girince,

³²Firestone, s. 40.

³³ Dean Milman, *The Fall of Jerusalem; And The Roman Conquest of Judea*, London: T. Nelson and Sons; Paternoster Row, Edinburgh; and New York, 1885, s. 28.

³⁴ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture*, Printed in United States of America By Signature Book Printing, 2010, s. 6; Musa İsmail Basit-Hamza Zib Mustafa, s. 31.

³⁵ Milman, s. 30; Conder, s. 88; Musa İsmail Basit-Hamza Zib Mustafa, s. 32.

³⁶ Lavina & Dan Cohn-Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, Çev. Bilal Baş, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 54.

Kudüs şehri de, dinî ve kültürel açıdan bir Greek şehri kimliği kazanmaya başladı. İki farklı inanç ve kültürün karşılaşmasına sahne olan bu süreçte Yahudilik, Hellenistik dünyada yayılarak etki alanını genişleten bir ivme kazandı.³⁷

Roma'ya bağlı vasal bir devlet olarak kurulan Haşmonaylar, M.Ö. 63 yılına gelindiğinde, kendi içlerinde mütemadiyen gerçekleşen iktidar mücadelelerinden dolayı siyasi bir istikrarsızlık içindeydiler. Bu durum, bu dönemde üç kıtanın çevrelediği Akdeniz'e hâkim olan³⁸ ve bu coğrafyada hüküm süren bütün uygarlıkları himaye eden Roma'ya, bölgeye askeri bir müdahalede bulunma zemini oluşturdu. Roma generali Pompei, Haşmonaylar arasındaki taht mücadelesini sonlandırmak bahanesiyle, M.Ö. 63'te bölgeye gerçekleştirdiği seferde Kudüs'ü ele geçirdi.³⁹Şehrin yağmalandığı ve çok sayıda Yahudi'nin öldürüldüğü bu seferden sonra Kudüs,⁴⁰ iç işlerinde serbest, siyasi açıdan ise Roma'ya bağlı valiler tarafından idare edilen özerk bir krallık statüsüne kavuştu.⁴¹

Kudüs, Roma hâkimiyeti altına girdikten sonra, Roma imparatorlarının atadığı valiler tarafından yönetilmeye baş-

ladı. Yaklaşık yedi asır süren bu idari sistem anlayışının en kayda değer dönemlerinden birisi, Kral Herod dönemi oldu. M. Ö. 37'de Roma tarafından Kudüs Krallığı'na vali olarak atanan Herod,⁴² fiziki ve mimari açıdan şehirde önemli icraatlar gerçekleştirdi. Herod, Kudüs şehrini kuzey ve güney yönlü olarak genişletip bugünkü Eski Şehri'in yaklaşık iki katı büyüklüğünde bir alana yaydıktan sonra, başta Süleyman Tapınağı'nı genişletip tezyin etmek üzere şehirde birçok askeri, dinî ve kültürel mimari yapının teşekkül etmesini sağladı.⁴³ Herod döneminde yaşanan bu gelişmeler neticesinde, kültür ve dinî bir merkez haline gelen Kudüs, ekonomik olarak da tarihinin en refah dönemlerinden birini yaşamaya başladı.⁴⁴ Ancak Kral Herod'un kırk beş yıllık saltanat döneminin ardından ölmesi, Kudüs Krallığı'nda saltanat mücadelelerinin yaşanmasına sebep olmuş bu durumun neticesinde de Roma bölgeye müdahale ederek Kudüs'ün özerk yapısına bir son vererek Suriye valiliğine bağlı bir eyalet haline getirdi.⁴⁵

Kral Herod'un ölümünün ardından Suriye valiliğine bağlı olarak Romalı idareciler tarafından yönetilmeye başlayan Kudüs, bu dönemde siyasi ve ekonomik kaynaklı bazı problemlerle karşı karşıya kaldı. Bu bölgeden sorumlu Romalı valilerin vergi

³⁷ Firestone, s. 41-42.

³⁸ Hatice P. Erdemir- Halil Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler", *History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, s. 118.

³⁹ Martin Sicker, *Between Rome And Jerusalem: 300 Years of Roman- Judaeon Relations*, Praeger Publishers, United States of America, 2001, s. 44; Conder, s. 107.

⁴⁰ Dio Cassius Cocceianus, *Dio' Roman History*, Translated by Earnest Cary, In Nine Volumes III, Stanford University Libraries, California, 1985, s. 127.

⁴¹ Kindersley, s. 43; Sicker, s. 51.

⁴² Harman, s. 325.

⁴³ Conder, s. 111; Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, s. 315; Kindersley, s. 43; Musa İsmail Basit-Hamza Zib Mustafa, s. 35.

⁴⁴ George Wikins, *The History of The Destruction of Jerusalem: As Connected With The Scripture Prophecies*, Printed By A. & R. Spottiswode, London, 1822, s. 32; Musa İsmail Basit-Hamza Zib Mustafa, s. 34.

⁴⁵ C. M. Watson *The Story of Jerusalem*, Z. M. Dent & Sons Ltd, New York, 1912, s. 96; Milman, s. 37.

konusundaki keyfi uygulamalarına,⁴⁶ Kudüs ve Kudüs'te yaşayan Yahudilerin siyasi, dinî ve kültürel asimilasyona⁴⁷ maruz kalma durumu dâhil olunca, Yahudiler, Mesih'in geleceği umuduyla hareket eden zealotların teşvik ve tahrikiyle,⁴⁸Roma'ya karşı büyük bir isyan başlattılar. Yahudilerin Roma idaresine karşı başlattığı bu büyük isyan, M.S. 70 yılında bölgeye müdahale eden İmparator Vespesiyân'ın oğlu General Titus tarafından bastırıldı.⁴⁹ Titus, 70 yılında girdiği Kudüs şehrinde, Yahudilere karşı büyük bir katliam gerçekleştirdi.⁵⁰ Yaklaşık 700.000 Yahudi'nin açlığa mahkûm edilip katledildiği bu isyan neticesinde Kudüs şehri, yakılarak tamamen bir harabeye çevrildi.⁵¹ Katliamdan sağ olarak kurtulan Yahudiler ise Kudüs'ten sürgün edilerek dünyanın dört bir yanına dağıldılar ve günümüze kadar devam eden Yahudi diasporasını oluşturdular. Ancak bu isyanın Kudüs ve Yahudiler

---

⁴⁶ Kindersley, s. 43.

⁴⁷ Yahudiler, Kudüs'ün Kral Herod tarafından inşa edildiğini, bu münasebetle şehrin kendilerine ait olduğunu ancak buna rağmen pagan bir bölge olan Suriye'den bile daha az haklara sahip olduklarını dile getirerek siyasi, dinî ve ekonomik haklarının iyileştirilmesini talep ediyorlardı. Ancak dönemin Roma imparatoru Nero, çıkardığı bir fermanla, Kudüs'ün Greklere ait olduğunu bildirerek Yahudilerin bu yöndeki taleplerine kayıtsız bir tavır sergiledi. Bu fermanın sonradan papaların mensup Romalı vatandaşlar tarafından dinî ve ekonomik yönlerden tahkir edilen Yahudiler, bölgede Roma'ya karşı büyük bir isyan başlattılar. Bkz. Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, s. 376-377; Erdemir, s. 123.

⁴⁸ Firestone, s. 45; Lavina & Dan Cohn-Sherbok, s. 59.

⁴⁹ Josephus, s. 445-447.

⁵⁰ Max L. Margolis-Alexander Marx, s. 203.

⁵¹ Martin Goodman, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations*, Random House LLC, 2008, ss. 27-29; Watson, s. 114; Firestone, s. 60; Kindersley, s. 44.

açısından en hazin sonucu, şüphesiz Hz. İsa'nın yıkılacağını ve bir daha da inşa edilemeyeceğini kehanet ettiği Süleyman Tapınağı'nın yıkılmasıydı.⁵²

Titus'un bölgeye müdahalesinden sonra Kudüs'teki Yahudilerin büyük bir çoğunluğu öldürülmüş, bir kısmı da şehirden sürgün edilmişti. Yaşlılardan oluşan çok az sayıda Yahudi'nin ise şehirde kalmasına müsaade edilmişti. Şehirde yaşamaya devam eden bu Yahudiler, Roma idarecilerinin bölgedeki dini ve ekonomik açıdan keyfi uygulamalarına maruz kalınca, diasporadaki Yahudilerin tahrik ve teşvikleriyle yeni bir isyana kalkıştılar.⁵³M.S. 132'de başlayan ve Bar Kohba İsyanı olarak adlandırılan bu isyan neticesinde Kudüs'ün birçok yeri yakılıp yıkıldı⁵⁴ ve bölge genelinde çok sayıda Yahudi öldürüldü.⁵⁵ İsyanı bastıran İmparator Hadrianus, Kudüs'ü tamamen pagan bir şehre dönüştürerek Aelia Capitolina ismini verdi.⁵⁶ Kudüs, İmparator Konstantin dönemine kadar bu isimle pagan bir şehir olarak varlığını sürdürmeye devam etti.

Büyük Konstantin'in Bizans imparatorluk tahtına oturması, Kudüs'ün geleceğini önemli ölçüde etkileyen faktör oldu. Konstantin'in M.S. 313 Milano Fermanıyla

---

⁵² Markos, 12-12: 2. ; Matta, 23-24: 2.

⁵³ Brown, s. 98.

⁵⁴ Steven T. Katz, *The Cambridge History of Judaism: The Late Roman- Rabbinic Period*, Volume IV, Cambridge University Press, New York, 2008, s. 122.

⁵⁵*The History of Count Zosimus, Sometime Advocate and Chancellor of the Roman Empire*, Translated From The Original Greek With The Notes of The Oxford Edition, Complete in One Volume, London, 1814, s. 221.

⁵⁶ Edward Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire – V4*, Published By J. A. James, Cincinnati, 1840, s. 304.

Hristiyanlığa imparatorluk içinde serbestlik tanınmasının ardından,⁵⁷ annesi Helena'yı Kudüs'e göndererek burada Kutsal Mezar Kilisesi'ni inşa ettirmesi,⁵⁸ Kudüs'ün dinî bir merkeze dönüşerek Hristiyanlık açısından mukaddes bir şehir haline gelmesini sağladı.⁵⁹ Büyük Konstantin dönemiyle birlikte Hristiyan dünyasının en mukaddes şehri haline gelen Kudüs, Konstantin'in ölümünden yaklaşık otuz yıl sonra Bizans imparatorluk tahtına oturan Julian tarafından dinî açıdan farklı uygulamalara tabi tutuldu. Hristiyanlığa karşı beslediği kinin etkisiyle Yahudiliğe sempatiyle yaklaşan Pagan Julian,⁶⁰ Kudüs'ü Yahudi inanç anlayışına göre yeniden imar etme⁶¹ teşebbüslerinde bulunarak

şehri tekrar bir Yahudilik inanç merkezi haline getirmeye çalıştı.⁶²

Kudüs, Pagan Julian'ın şehri Yahudi inanç merkezine dönüştürme teşebbüslerinin başarısız olmasının ardından, II. Theodosius ve Justin-yanus döneminde gerçekleştirilen inşa faaliyetleriyle birlikte yeniden Hristi-yan kimliğiyle ön plana çıkmaya başladı. II. Theodeosius'un karısı olan İmparatoriçe Eudokia'nın Kudüs'e gerçekleştirdiği hac ibadeti esnasında şehirde çok sayıda kilise⁶³ inşa etmesi⁶⁴, şehrin Hristiyan dokusunu ön plana çıkaran faktörlerden biri olmuştur. Ancak Kudüs'ün Hristiyan kimliğinin en bariz şekilde ön plana çıktığı dönem imparator Justinyanus dönemi olmuştur. Kudüs'ü Yahudilikten ziyade bir Hristiyanlık merkezi olarak gören Justinyanus, şehirde

⁵⁷ Mehmet Çelik, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri-1*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1999, s. 13.

⁵⁸ Sozomenus, Hermias, *Ecclesiastical History*, Revised by. Chester D. Hartranft, şurada: *Nicene and Post Nicene Fathers*, Second Series, Volume II, Ed. By. Philip Schaff & Henry Wace, New York 1886, ss. 54-55; *The History of the Church, From Our Lord's Incarnation To The Twelfth Year of the Emperor Mouricius Tiberius or the Year of Christ As It was Written in Greek by Eusebius Pamphilus, Bishop of Caesarea İn Palestina; Socrates Scolasticus, Native of Constantinopole; and Evagrius Scholasticus, Born at Epiphania in Syria Secunda*, Printed by Z. M. For Awnsham and John Churchill, London, 1659, ss. 229-230.

⁵⁹ Watson, s. 124.

⁶⁰ Brown, s. 105.

⁶¹ Pagan Julian'ın Kudüs'ü Yahudi inanç anlayışı doğrultusunda yeniden imar etme teşebbüsünün en önemli adımı, şüphesiz Titus tarafından yıkılan Tapınağı yeniden inşa etme çabasıydı. Julian Roma İmparatorluk hazinesinden büyük bir bütçe tahsis ederek Yahudilerin Süleyman Tapınağını yeniden inşa etmelerine önemli ölçüde destek sağladı. Bkz. John Duncombe- Denis Petau-Edward Gibbon, *Select Works of the Emperor Julian: And Some Pieces of the Sophist Libanius, Translated from the Greek. With Notes from Petau, La Bleterie, Gibbon, &c. To which is Added, The History of the Emperor Jovian, from the French of the Abbé de La Bleterie*, Johann Albert Fabri-

cius, Printed By J. Nichols, London, 1784, s. 62; Gibbon, s. 305. Hristiyan kaynaklarında anlatılanlara göre, Pagan Julian'ın maddi-manevi desteğiyle Yahudiler tarafından tekrar inşa edilmeye çalışılan Süleyman Tapınağı, inşaat esnasında gelişen bazı doğa olayları nedeniyle tamamlanamamış ve yeniden inşa edilememişti. Bkz. *The History of The Church, From Our Lord's Incarnation...*, ss. 298-299; Ammianus Marcellius, *The Roman History: During The Reigns of The Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian And Valens*, Translated By C. D. Yonge With General Index, London, 1894, s. 317; William Warburton- Richard Hurd, *The Works of the Right Reverend William Warburton, D.D., Lord Bishop of Gloucester: To which is Prefixed a Discourse by Way of General Preface, Containing Some Account of the Life, Writings, and Character of the Author*, printed by Luke Hansard & Sons for T. Cadell and W. Davies, London, 1811, s. 337; Muhittin Çeken, *Roma-Bizans Döneminde Kudüs (IV.-VII. Yüzyıl)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2015, ss. 67-70.

⁶² Wikins, s. 234.

⁶³ Bu kiliselerden en önemlileri, Şam Kapısı dışında taşlanarak şehit edildiğine inanılan St. Stephan anısına St. Stephan Kilisesi ile Siloam Bazilikası'dır. Bkz. Watson, s. 126; Conder, s. 218.

⁶⁴ Gilbert, s. 13.

gerçekleştirdiği imar faaliyetleriyle, Hristiyanlık diniyle Bizans kültür anlayışının harmanlandığı çok sayıda mimari yapı inşa ederek Hristiyan Bizans kimliğinin şehirde kalıcı hale gelmesini sağlayan imparator olmuştur.⁶⁵ Justinianus, şehre çok sayıda kilise, imarethane ve hastane inşa ederek Kudüs'ü Hristiyan Bizans mimari anlayışına dayalı sembollerle tı.⁶⁶Böylece Kudüs, Büyük Konstantin'den İmparator Herak-lius'un belli bir dönemine kadar, ön planda olan Hristiyan kimliğiyle, Bizans'ın en önemli inanç merkezlerinden biri olarak varlığını sürdürmeye devam etti.

VII. YÜZYILDA BİZANS-SASANI MÜCADELELERİNİN KUDÜS'E ETKİSİ

MS. 3.yüzyıldan itibaren Anadolu coğrafyası, iki rakip güç olarak Roma ve Sasani imparatorluklarının hâkimiyet mücadelesine sahne olan önemli olayların başlangıcına şahit oldu. MS. 224 yılında I. Ardaşir tarafından kurulan Sasani İmparatorluğu'nun, eski Pers krallarının varisleri olmak yönünde siyasi bir argüman geliştirerek bu dönemde Bizans hâkimiyet i altında bulunan toprakları ele geçirmeye yönelik yayılmacı bir politika takip etmesi, bölgede çok daha önce hâkimiyet kuran Roma İmparatorluğu'yla karşı karşıya gelmelerine neden oldu.⁶⁷ Sasaniler'in M.S.

231'de, Part İmparatorluğu'nun sahip oldukları eski toprakları ele geçirmeye yönelik Anadolu'ya askeri bir sefer düzenlemesi, Bizans'ın da bu sefere güçlü bir orduyla tepki vermesi, Bizans ve Sasaniler olarak iki güçlü imparatorluğun Antakya'da karşı karşıya gelmesine neden oldu.⁶⁸O dönemin en güçlü iki imparatorluğunun karşı karşıya geldiği bu olay, 7.yüzyıla kadar sürecek Bizans-Bizans mücadeleler silsilesinin ilk münasebeti oldu.⁶⁹MS. 231 yılında başlayan Bizans-Sasani mücadelesi, Heraklius dönemine kadar yoğun şeklide devam etti⁷⁰ ve bu döneme kadar da üstünlük Sasanilerin elindeydi.⁷¹

Bizans tarihinin en önemli imparatorlarından biri olarak kabul edilen Heraklius, 610 yılında tahta oturduğunda, İmparatorluk adeta bir enkaz yığını halindeydi. İmparatorluk idari, mali ve askeri açıdan iflasın eşiğine gelmişti. Bizans içsel olarak bu sorunlarla boğuşurken, dış güçler tarafından da sürekli taciz ediliyordu. İmparatorluğun içinde bulunduğu buhranın bilincinde olan Avarlar ve Slavlar, Balkanlar'da istedikleri gibi hareket ederken, Sasaniler de Anadolu'nun bağrında aynı vazifeyi icra ediyorlardı.⁷²Uzun zamandır Bizans İmparatorluğu'nu Doğu'da en çok uğraştıran ve parça parça Bizans'tan top-

⁶⁵ Çeken, s. 78.

⁶⁶ Simon Goldhill, *Jerusalem: City of Longing*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts, 2008, s. 148; Conder, s. 224; Watson, s. 128.

⁶⁷ Gürhan Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/1 Winter 2011, s. 709.

⁶⁸ Aydın Usta, *Sorularla Bizans İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016, s. 59.

⁶⁹ Bahadır, s. 709.

⁷⁰3.yüzyıldan, 7.yüzyıla kadar yoğun bir şekilde gerçekleşen Bizans-Sasani mücadelelerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Bahadır, ss. 709-724.

⁷¹ Usta, s. 61.

⁷² George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*,(Çev. Fikret İşiltan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006,s. 86.

rak almayı başaran bir güç olan Sasaniler⁷³ 542 yılında Choshoroos'un (I.Hüsrev)⁷⁴ liderliğinde Kudüs'e bir saldırı teşebbüsünde bulunmuş fakat veba salgını nedeniyle bundan vazgeçmek zorunda kalmışlardı.⁷⁵ Ancak Heraklius saltanatının ilk dönemine gelindiğinde Sasaniler, Bizans'ın aralarındaki ticaret anlaşmasını ihlal ettiğini gerekçe göstererek imparatorluğunun doğu sınırlarına saldırmaya başladılar. 610 yılında Kapadokya'yı işgal edip Caesarea'yı kuşatan Sasaniler, bölgedeki Hristiyan nüfusunu püskürtüp şehri Yahudilere teslim ettiler. Sasaniler, Bizans'a karşı askeri saldırılarını genişleterek Antakya, Apamea, Emesa ve Şam'ı ele geçirip Suriye'nin neredeyse tamamına hâkim oldular.⁷⁶Sasaniler, Suriye bölgesine hâkim olduktan sonra, 613 yılında büyük bir orduyla, Bizans'a bağlı Ürdün ve Filistin bölgelerine doğru ilerlemeye başladılar.

---

⁷³ M. L. Levchenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, (Çev. Maide Selen), Özne Yayınları, İstanbul, 1999, s. 110.

⁷⁴ Bazı kaynaklar, Yahudilerin Pers Kralı Chosroes (I. Hüsrev)'e elçiler göndererek Roma ile diplomatik ilişkileri sonlandırmasını ve Roma iradesine karşı askeri bir sefer düzenlemesi halinde, kendisine büyük destek vereceklerini bildirdiklerini iddia ederler. Hatta Yahudiler, I. Hüsrev'e 50.000 kişilik bir Yahudi ordusu ve Kudüs'ün Roma'dan alınması halinde de çok miktarda muazzam bir para teklifinde de bulduklarını da eklerler. Bkz. James A. Huie- William Jenks, *The History of The Jews From The Taking of Jerusalem by Titus to the Present Time: Comprising A Narrative of Their Wanderings, Persecutions, Commercial, Enterprises and Literary Exertions with an Account of the Various Efforts Made for Their Conversion*, Published by M. A. Berk, Harvard College Library, New York, 1842, s. 68.

⁷⁵ J. B. Bury, *History of The Later Roman Empire: From The Death of Theodosius I to The Death of Justinian*, Power Publication, New York, 1958, s. 104.

⁷⁶ Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi (M.S. 284-641)*, (Çev. Turhan Kaçar), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016, s. 616.

lar.⁷⁷Sasani ordusu, bu bölgelere yönelik ilerleyişini sürdürdükçe, kendilerini Kudüs'ten kovan ezeli düşmanları Hristiyanlardan intikam almak ve şehri ele geçirmek için bu durumu bir fırsat olarak gören⁷⁸ 26.000 Yahudi'nin orduya dâhil olmasıyla birlikte daha güçlü bir şekilde ilerleyişini sürdürmeye başladı.⁷⁹

Tarihler 614 yılını gösterdiğinde, Sasaniler İran'dan Akdeniz'e kadar olan bölgeyi kuşatıp, Bizans'ın Arap yarımadasıyla olan iletişimini keserek 614 yılının Mayıs ayında Kudüs'e girdiler.⁸⁰ Sasaniler şehre girdiğinde, Kudüs halkı savaşa hazırlıksız yakalanmıştı ve buradaki Roma garnizonu da Sasani ordusuna karşılık verebilecek bir güce sahip değildi.⁸¹ Bu nedenledir ki, Kudüs halkı fazla bir direniş göstermeden şehri Sasani ordusuna teslim etti. Ancak Sasani ordusu şehrin teslim olduğunu düşünerek buradan ayrılmıca, Hristiyanlar hemen ayaklanıp çok sayıda Yahudi ve Sasani askerlerini öldürdüler. Bu durumu haber alan Sasani ordusuysa derhal geri döndü ve üç haftalık çetin bir direnişi kırdıktan sonra, Hristiyanlara karşı büyük bir katliam uyguladı.⁸² Dönemin kronikçisi Theophanes'e göre, savaş sonrası Kudüs'te 90.000 Hristiyan öldürülmüştü.⁸³ Ancak bu rakamlar bazı kaynaklar tarafından abartılı görün-

---

⁷⁷ Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes: Byzantine and Near Eastern A. D. 284-843*, Translated with Introduction and Commentary by Cyrill Mango and Roger Scott with Assistance of Geoffrey Greatrex, Clarendon Press, Oxford, 1997, s. 431.

⁷⁸ Watson, s. 128.

⁷⁹ Bkz. James A. Huie- William Jenks, s. 69;

⁸⁰Theophanes, s. 431; Mitchell, s. 616.

⁸¹ Watson, s. 128.

⁸² Bury, s. 214; Mitchell, s. 616.

⁸³ Theophanes, s. 431.

mekte ve St. Saba Manastırı'nın bir keşişi tarafından söylendiği kadarıyla, gömülen kişi sayısının 62.455 olduğu ki bunların da 24.000 kadarının da mahkûmlardan oluştuğunu iddia etmektedirler.⁸⁴ Ermeni tarihçiler ise bu rakamı 57.000 olarak vermektedirler. Ancak binlerce rahip, keşiş ve rahibenin kılıçtan geçirildiği kesindir. Katliamdan kurtulabilen Hristiyanlar ise Arabinistan'ın Hristiyan şehirlerine kaçtılar.⁸⁵

Kilisenin beşiği sayılan ve Hristiyan dünyasının nazarında ilk zaferin sahnesi olan Kutsal Şehir Kudüs, Kısra'nın ölüm kusan kılıcı karşısında yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı.⁸⁶Sasaniler şehirde üç günlük bir katliam gerçekleştirdikten sonra,⁸⁷ aralarında Konstantin'in inşa ettirdiği Kutsal Mezar Kilisesi, Golgotha Kiliseleri, St. Stephan Kilisesi, St. Mary Kilisesi ve Eleona Kilisesi'ni tahrip ederek büyük zararlar verdiler.⁸⁸ Daha sonra Patrik Zacharias'ın da aralarında bulunduğu⁸⁹ 35.000 Hristiyan'ı esir olarak ele geçirdiler.⁹⁰ Geri kalan Hristiyan-larsa Yahudiler tarafından zevkle katledilmek için köle olarak satın alındılar. Sasani ordusu, Kudüs'ü yağmalayıp Helena'nın

bulduğu Gerçek Haç'la birlikte yüklü bir hazineyi başkent Ktesiphon'a naklederek bölgeden ayrıldılar.⁹¹Dönemin kaynaklarından birisi, Sasaniler'in Kudüs'te gerçekleştirdiği katliam ve talanı şöyle dile getirmektedir: “Şeytani düşmanlar, kızgın vahşi hayvanlar ve öfkeden kuduran ejderhalar gibi şehre girip ortalığı kasıp kavurdular.”⁹² Bu olayla birlikte Kudüs şehri, 550 yıllık bir aradan sonra, Roma'nın elinden çıkmıştı. Konstantin'in şehri Hristiyanlığın merkezi yaptığı tarihten itibaren de dört asırlık bir süre geçmiş ve bu uzun zaman diliminden sonra ilk defa Hristiyanların elinden çıkıp Hristiyan olmayan bir devletin eline geçmişti. Yahudiler, asırlar boyu hasretini çektikleri kadim şehre kavuşmuşlardı artık.⁹³

Sasanilerin Filistin bölgesini tahrip ederek ele geçirmesi ve Kudüs'ü yağmalaması, bölgenin tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil eder. Ünlü Bizans tarihçisi Vasiliev'in eserinde, Kudüs'ün Sasaniler tarafından ele geçirilmesinin yarattığı tahribatı şu şekilde açıklanmaktadır: “Bu, Kudüs'ün Titus tarafından işgal edilmişinden beri duyulmamış bir felaketti. Fakat bu felaketin yaraları sarılamazdı. Bu şehir bir daha asla, Konstantin zamanına eş, parıltılı bir döneme kavuşamazdı. Şehrin surları içerisinde bulunan Ömer Camii gibi muhteşem binalar,

⁸⁴ Watson, s. 128.

⁸⁵ Alfred J. Butler- D. Litt, *The Arab Conquest of Egypt And The Last Thirty Years of The Roman Dominion*, Oxford at The Clarendon Press, 1902, s. 60.

⁸⁶ W. Stubbs- Charles Hardwick, *A History of The Christian Church: Middle Age with Four Maps Constructed for This Work*, Edited by Keith Hohston, Macmillan and Co., London, 1877, s. 28.

⁸⁷ Bury, *A History of The Later Roman Empire...*, s. 214.

⁸⁸ Watson, s. 128.

⁸⁹ Theophanes, s. 431.

⁹⁰ *The Armenian History of Sebeos*, Translated with notes by R. W. Thomson, Historical Commentary by James Howard-Jonston, Liverpool University Press, Oxford, 1998, s. 69.

⁹¹ Alfred J. Butler- D. Litt, s. 61; Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, 3. Baskı, (Çev. Esra Ermet), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 178.

⁹² Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Tevabil Alkaç), Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, s. 231.

⁹³ Hagith Sivan, “From Byzantine to Persian Jerusalem: Jewish Perspectives and Jewish/Christian Polemics”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* Vol 41, No 3 (2000), Duke University Chicago GRBS, ss. 284-286.

tarihin hiçbir döneminde tekrar inşa edilemeyecekti. O andan itibaren şehir ve şehrin içindeki binaları adım adım harabeye döndü. Avrupa nezdinde pek çok sonuçları olan Haçlı Seferleri bile Kudüs'ün günlük yaşantısına sadece bela, karmaşa ve dejenerasyon getirdi. Pers işgali, Filistin'e ihraç edilen Yunan-Roma medeniyetinin bütün eserlerini sildi. Zirai üretim mahvoldu, şehirler terk edildi, birçok manastır ve Laura terk edildi, bütün ticari faaliyetler durdu. Bu işgal hareketi, çapulcu Arap kabilelerini sosyal bağlardan ve onları kontrol altında tutan bütün korkulardan münezze kılarak, böylelikle daha sonraki dönemde yapacakları umumi akınlar için onlara birlik oluşturma fırsatını verdi. O andan itibaren ülkedeki kültürel gelişme son buldu. Böylece Filistin, rahatlıkla Ortaçağ diyebileceğimiz ve günümüze kadar sürecek olan sıkıntılı bir zaman sürecine girdi."⁹⁴

Sasaniler, 614 yılında Bizans'a karşı kazandıkları zaferin ardından, yönlerini Anadolu ve Mısır'a çevirerek bu bölgeleri kendi hâkimiyetleri altına aldılar. Kudüs gibi, Bizans İmparatorluğu'nun dini merkezi olan mukaddes bir şehri ele geçiren Sasaniler, Anadolu ve Mısır'ın önemli yerlerini ele geçirdikten sonra tüm dikkatlerini Bizans'ın siyasi merkezi olan İstanbul'a çevirdiler.⁹⁵ İstanbul'u işgal etmek amacıyla güçlü bir orduyla Kadıköy önlerine kadar ilerlemeyi başaran Sasani ordusu,⁹⁶ Bizans İmparatoru Heraklius'un barış teklifiyle karşılaştı. Heraklius, Sasanilere bir elçi göndererek kendileriyle bir barış gerçekleştirmek istediklerini belirtti.⁹⁷ Ancak

Sasani Kralı II. Chosoroës (II. Hüsrev), "Haç'a gerilen Tanrısını inkâr edip Güneşe tapınmadıkça, onun bu isteğini asla kabul etmeyeceğim." diye yanıt verdi.⁹⁸ Ancak II. Hüsrev İstanbul'u kuşatmanın imkânsız olduğunu ve Sasani ordusunun mevcut şartlarda bunu başaramayacağını idrak edince, Bizans'ın barış teklifini kabul ederek, kendisine ödenecek ağır vergi karşılığında anlaşma yaptı.⁹⁹

Sasaniler, barış karşılığında Bizans'ı onur kırıcı sayılabilecek bir miktarda vergiye tabi tutmuşlardı fakat buna rağmen Sasani Kralı II. Chosoroës (II. Hüsrev), Bizans'a karşı kazandığı zaferi, Bizans'ı küçük düşürmek adına her yerde dillendiriyor ve Bizans'ın bölgedeki halkına zulüm etmeye devam ediyordu.¹⁰⁰ Bizans'ın Sasaniler tarafından daha fazla tahkir edilmesine dayanamayan İmparator Heraklius, Avarlarla, ordusunun Avrupa yakasından Anadolu yakasına geçişini mümkün kılacak ve Avar tehlikesini bertaraf edecek bir barış anlaşması yaptı.¹⁰¹ Bu stratejik hamlelerden sonra Heraklius, bundan sonra ilahi bir coşkuyla, Tanrı'nın yardımını dileyerek¹⁰² Paskalya Bayramı'nın ikinci gününe denk gelen ¹⁰³ 4 Nisan 622 yılının bir Pazar günü, kilisenin finansal desteğiyle¹⁰⁴, dini bir törenden sonra payitahtını terkederek Sasani ordu-

⁹⁴ Vasiliev, s. 232.

⁹⁵ James A. Huie- William Jenks, s. 70.

⁹⁶ Theophanes, s. 432; Vasiliev, s. 232.

⁹⁷ James A. Huie- William Jenks, s. 70.

⁹⁸ Theophanes, s. 432.

⁹⁹ James A. Huie- William Jenks, s. 70.

¹⁰⁰ Theophanes, s. 435.

¹⁰¹ Andrew Louth, "Byzantium Transforming (600-700)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire C. 500-1492*, Edited by Jonathan Shepard, Cambridge University Press, New York, 2008, s. 227; Gregory, s. 178; Ostrogorsky, s. 93.

¹⁰² Theophanes, s. 435.

¹⁰³ Ostrogorsky, s. 93.

¹⁰⁴ Theophanes, s. 435; Vasiliev, s. 233.

sunu karşı Anadolu'ya doğru ilerlemeye başladı.¹⁰⁵ Bizans ordusu Ermeni bölgesine vardığında¹⁰⁶ Heraklius mahirane bir hamle yaparak kendisine Ermenistan yolunu açtı. Bu hamle, Sasanilerin tuttıkları mevzileri boşaltmalarını sağladı. Nihayet 622 yılının sonbaharında, iki ordu karşı karşıya geldi. İki ordunun "kutsal savaş" anlayışıyla gerçekleştirdikleri çetin bir mücadeleden sonra,¹⁰⁷ Bizans ordusu, Şahr bârâz komutasındaki Sasani ordusunu ağır bir mağlubiyete uğrattı.¹⁰⁸ Bu zafer, İstanbul'u Sasani akınlarından kurtardı ve Sasanilerin tekrar Ermenistan bölgesine sürülmelerini sağladı.¹⁰⁹ Heraklius, 622 yılında Perslere karşı büyük bir zafer kazanmıştı ancak bununla yetinmeyi düşünmüyordu. Heraklius, Sasanilere karşı başlattığı bu savaşı, Sasaniler'i Bizans için bir tehdit olmaktan çıkaracak bir sonuca ulaştırmak istiyordu. Bu amaçla Heraklius, güneye inerek Sasanilere ait Gence bölgesini ele geçirdi. Gence'nin en kutsal varlığı olan Zerdüş'tün Ateşgedesi'ni tahrip ettirdi. Böylece Bizans için mukaddes bir şehir olan Kudüs'ün intikamı da alınmış oldu. Heraklius, Sasanilerin hüküm sürdüğü İran coğrafyasına girerek bölgeyi tamamen ele geçirenin planlarını yaparken, daha önce barış anlaşması yaptığı Avarlar tekrar tehdit oluşturmaya başladılar. Bu gelişme üzerine Heraklius, Sasani toprak-

larına girmekten vazgeçip İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.¹¹⁰

Heraklius'un koşullar gereği İstanbul'a geri dönmesi, Sasanileri cesaretlendirerek tekrar Bizans topraklarına saldırmalarına sebep oldu. Sasani İmparatoru II. Chosroes, komutan Sarbarazas'a Bizans'a saldırmaları yönünde emir verdi. Bunu haber alan Heraklius, Sasani İmparatoru'na bir mektup göndererek barış teklifinde bulunarak kabul etmemesi halinde Sasani İmparatorluğu'na büyük bir saldırı gerçekleştireceğini söyledi. Ancak Sasani İmparatoru bunu kabul etmediği gibi, Heraklius'a meydan okudu.¹¹¹ Heraklius, Sasanileri Bizans için tehlike olmaktan kurtaracak seferin hazırlıklarını yaparken, Avar tehlikesi yine baş göstermişti. Bizans Avarlar'la uğraşırken, Sasani ordusu da İstanbul'a kadar gelerek şehri karadan ve denizden kuşatmaya başladı. İstanbul halkı büyük bir endişeye kapılmış, Patrik Sergios'un vaazları ve telkinleri sayesinde bu buhranı atlattı çalışıyordu. Ancak bu dönemde Avarlar'ın Bizans direnişine dış geçirememeleri, Sasanilerin İstanbul'dan çekilmesini sağladı. İmparator Heraklius da hemen Kafkasya'da bulunan Hazar Türkleri ile ilişki kurarak Sasanilere karşı onlarla bir ittifak kurdu. Böylece Bizans'ın Doğu siyasetinin temelini oluşturacak Bizans-Hazar ilişkileri de bu tarihte başlamış oldu.¹¹²

Bizans, Avar tehlikesini bertaraf etmişti. Başkenti kuşatan Sasaniler de geri çekilmek zorunda kalmıştı. Üstelik Kafka

¹⁰⁵ Ostrogorsky, s. 93.

¹⁰⁶ Theophanes, s. 435.

¹⁰⁷ Bizans ordusu bu savaş esnasında, ordunun maneviyatını güçlendirmek için Hz. İsa ile Hz. Meryem'in ikonlarını kullanırken, Sasaniler de aynı amaçla Zerdüşlük kutsal objelerini kullandı. Bkz. Louth, s. 227.

¹⁰⁸ Ostrogorsky, ss. 93-94

¹⁰⁹ Watson, s. 129; Gregory, s. 179.

¹¹⁰ Ostrogorsky, s. 95.

¹¹¹ Theophanes, s. 435.

¹¹² Ostrogorsky, ss. 95-96.

syâ'daki Hazar Türkeri'yle de bir ittifak sağlanmıştı. Kısacası Persleri Bizans'a diz çöktürecek büyük bir seferin önünde hiçbir engel kalmamıştı. Bunun bilinci ve rahatlığıyla Heraklius, 626 yılının Eylül ayında büyük bir orduyla Sasanilere karşı sefere çıktı.¹¹³ Nihayet iki ordu, 627 yılının sonbaharında Musul ve Dicle nehri arasında kalan antik Ninova şehri harabelerinin yanındaki arazide karşı karşıya geldiler.¹¹⁴ Bizans ve Sasani mücadelesinin kesin sonuç verdiği bu büyük savaşta, kazanan Bizans İmparatorluğu olmuştu.¹¹⁵ Heraklius Sasani Kralı Chosroes'i 627 yılında esir alarak¹¹⁶ yerine oğlu II. Kavad'ı Sasani tahtına oturttu.¹¹⁷ Kur'ân-ı Kerîm'de daha önce sonucu hakkında bilgi verilen bu savaşta¹¹⁸, Bizans imparatorluğu uzun süredir kendisini tehdit eden ve imparatorluğun dini merkezini tarumar eden Sasani İmparatorluğu'nu mağlup etti. Heraklius 628 yılının baharında¹¹⁹ Kudüs'e doğru zafer yürüyüşüne başladı.¹²⁰ Heraklius, 14 Eylül 630 yılında eşi Martina ile Kudüs'e girerek Sasaniler' den kurtardığı Gerçek Haç'ı Kudüs'teki eski yerine yerleştirdi.¹²¹ Bütün Hristiyan dünyasını sevince boğan bu olay, dönemin kronikçisi Sebeos tarafından şöyle anlatılmaktadır: "Heraklius'un

Gerçek Haç'ı eski yerine koymak için maiyetindeki imparatorluk erkânıyla Kudüs'e girişleri esnasında yaşanan sevinç, had safhadaydı. Ağlayanların ve hıçkırıkların sesleri, bol bol gözyaşı, yüreklerde yanan ateş, Heraklius'a, prenlere, askerlere ve şehir halkına gösterilen yoğun tezahüratlar... Hiç kimse Heraklius'un ve oradaki izdiham nedeniyle böylesine coşkulu ve yürekten Efendimizin ilahisini söyleyemedi. Heraklius, Gerçek Haç'ı yerine koydu ve Kiliseden alınan bütün eşyaları tek tek yerli yerine koydu. Kudüs'teki bütün kiliselere ve şehrin halkına hediyeler ve tütsüler için bol miktarda para dağıttı."¹²² O gün bu gündür Hristiyanlar 14 Eylül'ü Kutsal Haç Günü olarak kutlarlar. Heraklius, şehrin genelindeki çoğu kiliseyi tekrar onarıp eski görkemlerine kavuşturma faaliyetlerine girişti.¹²³ Kiliseleri onarma işi için St. Theodosius Manastırı rahibi Modestus, bölgeyi dolaşarak halktan para topladı. Konstantin döneminde inşa edilen Kutsal Mezar Kilisesi, eski boyutlarıyla olmasa da yeniden inşa edildi.¹²⁴ Heraklius'un şehri Sasani hâkimiyetinden kurtarmasından sonra, Kudüs şehrinde kısa süreliğine de olsa bir barış dönemi tesis edildi.¹²⁵

Yahudiler, gerek Hristiyan imparatorlar ve Hristiyan halka olan nefretleri, gerekse Sasani idaresi altında Tapınaklarını üçüncü bir kez inşa etmek istemelerinin¹²⁶ verdiği heyecan nedeniyle mücadele boyunca Sasani İmparatorluğu'nu desteklemişlerdi. Heraklius Kudüs'teyken Roma halkı ve keşişler savaş esnasında Yahudi-

¹¹³ Theophanes, s. 448.

¹¹⁴ Vasiliev, s. 234.

¹¹⁵ Ostrogorsky, , s. 96.

¹¹⁶ Watson, s. 129.

¹¹⁷ James A. Huie- William Jenks, s. 70.

¹¹⁸ "Rumlar, (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Hâlbuki onlar, bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün müminler de Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir. Allah, dilediğine yardım eder. O, mutlak güç sahibidir, çok esirgeyicidir." Bkz. Kur'ân-ı Kerîm, Rum Suresi, 2-6.

¹¹⁹ Theophanes, s. 458.

¹²⁰ Watson, s. 129.

¹²¹ Goldhill, s. 40.

¹²² The Armenian History of Sebeos, 90.

¹²³ James A. Huie- William Jenks, s. 70.

¹²⁴ Watson, s. 129.

¹²⁵ Watson, s. 130.

¹²⁶ James A. Huie- William Jenks, s. 70.

lerin kendilerine ne kadar acımasız davrandıklarını, hatta Sasani ordularından bile daha acımasız yaklaştıklarını ve kiliseleri nasıl yakıp yıktıklarını anlattılar. Önce Sasanihâkimiyetindeyken inşasına başladıkları ve bu dönemde inşaat halinde olan Tapınağı tekrar yıktıran Heraklius, Yahudilerin bu ihanetine karşı Kudüs ve Celile civarındaki tüm varlıklarına yönelik bir kovuşturma başlattı. Buradaki Yahudilerin çoğu katledildi.¹²⁷ Heraklius, Yahudilere yönelik politikasında selefleri imparatorların izini sürdürdü. İmparatorluğun Avrupa sınırlarını oluşturan bölgelere Yahudilerin¹²⁸ katledilmesi yönünde emir gönderdi.¹²⁹ Hadrian döneminde Yahudilerin şehre sokulmaması ve yaklaştırılmaması yönündeki ferman, Heraklius tarafından tekrar yürürlüğe kondu.¹³⁰ Buna göre, Yahudiler artık Kudüs'e 3 milden fazla yaklaşamayacaktı.¹³¹ Yahudiler böylece asırlardır hasretini çektikleri Kudüs'ten hasret gidermeden gitmek zorunda kaldılar. Heraklius'un İmparatorluğun genelinde

¹²⁷ Watson, s. 129.

¹²⁸ Bazı kaynaklar, Heraklius'un Yahudilere karşı nefretini şöyle açıklar: "Heraklius ülkenin kaderine ilişkin bir konuda kâhin ve münecimlere danıştıktan sonra, Yahudilere olan öfkesi daha da artmıştı. O'na, sünnet edilmiş bir kavmin bir gün bu imparatorluğu yıkacağı kehanet edilmişti. Heraklius, bu imparatorluğun genelinde Yahudilerin ne kadar kalabalık ve güçlü oldukları göz önüne aldığı ve buna ek olarak hala kendi vatanlarına döneceklerine dair olan umutlarını herşeyin üstünde tuttıkları düşünüldüğünde, kehanette bildirilen halkın Yahudiler olduğundan hiç şüphe etmedi. Özgürlüklerine kavuşmak için gösterdikleri büyük çaba, Hristiyanlara karşı uyguladıkları kanlı ve zalim politika onun bu inancını adeta teyit etmişti ve onlara karşı daha şiddetli ve gaddar davranma konusunda ikna etmişti. Bkz. Brown, s. 123.

¹²⁹ Bury, s. 215.

¹³⁰ James A. Huie- William Jenks, s. 70.

¹³¹ Theophanes, s. 459.

Yahudilere yönelik çıkardığı sert yasalar, ülke içinde bir Yahudi hareketliliği yaşanmasına sebep oldu. İmparatorun zulmüne maruz kalmak istemeyen Yahudilerin bir kısmı Urfa'ya kaçarken, bir kısmında ilerleyen Arap ordularına katıldılar. Bu dönemde göç ve siyasi baskı yüzünden çok sayıda Yahudi, din değiştirmek durumunda kaldı. Kısacası, yedinci yüzyılda Bizans topraklarında Yahudi nüfusu, din değiştirme, Arap ilerleyişi ve sürgünler yüzünden bir azalma gösterdi.¹³²

Bizans-Sasani mücadelesi, Bizans İmparatorluk tarihinde çok önemli bir konum teşkil etmektedir. Bizans İmparatorluğu ile birlikte Ortaçağ'ın en güçlü iki devletinden biri olan Sasaniler, güçlerini yitirerek Arp saldırılarının hedefinde olan zayıf bir devlet haline geldiler.¹³³ Ancak şehrin Sasanilerin elinden tekrar alınmasının üzerinden on yıllık bir zaman dilimi geçmişti ki, 638 yılında Hz. Ömer tarafından şehir bizzat teslim alındı. Böylece Kudüs'te üç yüz yıl sürecek bir İslam hâkimiyeti dönemi başlamış oldu. Kudüs şehri dördüncü yüzyıldan, Haçlılar tarafından alınana kadar yaklaşık yedi asır boyunca sakin bir dönem geçirdi.¹³⁴

SONUÇ

İmparator Konstantin dönemiyle birlikte, Bizans İmparatorluğu'nun en önemli bölgelerinden biri haline gelen Kudüs, VII.

¹³² Joshua Holo, *Byzantine Jewry In The Mediterranean Economy*, Cambridge University Press, England, 2009, s. 37.

¹³³ Vasiliev, s. 235.

¹³⁴ George Adam Smith, *The Historical Geography of The Holy Land: Especially in Relation to The History of İsrail And of The Early Church*, A. C. Armstrong And Son, London, 1901, s. 181.

yüzyılın ilk dönemlerinde yoğun bir şekilde seyreden Bizans-Sasani hâkimiyet mücadelelerinin temel unsurlarından birini teşkil etmiştir. VII. yüzyılda Hristiyan Bizans'ın en önemli dinî merkezi sayılan Kudüs, III. yüzyılda başlayıp VII. yüzyılda Heraklius döneminde doruk noktasına ulaşan Bizans-Sasani mücadelelerinden siyasi, dinî, sosyal ve kültürel açıdan en fazla etkilenen şehirlerden birisi olmuştur. Öyle ki Kudüs, bu mücadeleler silsilesinde yaklaşık çeyrek asır içinde iki güç arasında iki kez el değiştirmiştir. Sasaniler, Bizans'a karşı gerçekleştirdikleri hâkimiyet mücadelesinde, 614 yılında Kudüs'e

ele geçirmiş ve yaklaşık 14 yıl boyunca burada hüküm sürmüşlerdi. Kudüs'ün Sasaniler hâkimiyeti altına girmesi ve aralarında Gerçek Haç'ın olduğu bazı kutsal emanetlerin de Sasanilere kaptırılması, dönemin Hristiyan Bizans toplumunda büyük bir infial yarattı. Sasaniler, rakipleri Bizans'ın en kutsal şehrini ve kutsal emanetleri ele geçirmenin verdiği psikolojik üstünlükle, Bizans'ın başkent İstanbul'u ele geçirmeye yönelik askeri seferler tasarladılar.

Mukaddes şehir Kudüs'ü o dönemdeki en güçlü rakibi Sasanilere kaptıran ve bu anlamda büyük bir üzüntüye kapılan Bizans toplumu, 628 yılında gerçekleşen ve Sasanileri yıkılış sürecine girmesine neden olan Ninova Savaşı'yla birlikte, Kutsal Şehir Kudüs ve aralarında Gerçek Haç'ın da olduğu kutsal emanetlere tekrar sahip oldu. Kudüs'ün Sasaniler'den kurtarılması ve Gerçek Haç'ın yeniden ele geçirilmesi, Hristiyan toplumunda geçmişten günümüze değin sürecek büyük bir sevinç yarattı. Öyle ki, Hris-

tiyan toplumu, 14 Eylül 628'de Kudüs'ün ve Gerçek Haç'ın kurtarılmasını bir bayram ritüeline dönüştürdü. VII. yüzyılda Bizans ve Sasani gibi dönemin en güçlü iki imparatorluğu arasındaki hâkimiyet mücadelesinde psikolojik üstünlük sağlamanın en önemli faktörünü teşkil ettiği anlaşılan Kudüs, 628'de tekrar Bizans hâkimiyetine geçtikten on yıl sonra, yaklaşık üç asır sürecek İslam hâkimiyeti altına girdi.

KAYNAKÇA

- A. HUÏE**, James , - William Jenks, *The History of The Jews From the Taking of Jerusalem by Titus to the Present Time: Comprising A Narrative of Their Wanderings, Persecutions, Commercial, Enterprises and Literary Exertions with an Account of the Various Efforts Made for Their Conversion*, Published by M. A. Berk, Harvard College Library, New York, 1842.
- BAHADIR**, Gürhan, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/1 Winter 2011, s. 709, ss. 707-726.
- BASİT**, Musa İsmail -Hamza Zib Mustafa ve diğerleri, *Kudüs Tarihi*, Nida Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- BEDRASIAN**, Robert, *Eusebius' Chronicle*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrasian, Sources of The Armenian Tradition, (Long Branch, New Jersey, 2008),
- BROOKS**, Joshua William, *The History of The Hebrew Nation: From Its First Origin To The Present*, The New York Public Library, 1899.
- BROWN**, Thomas, *The History: The Destruction of The City And Temple of Jerusalem And The Ruin And Dispersion of The Jewish Nation*, Albany, New York, 1825.

- BUHL, F.**, "Kudüs", *İslam Ansiklopedisi (İslam Âlemi Tarihi, Coğrafya, Etnografya ve Bibliografya Lugati)*, C. 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1965.
- BURY, F. B.**, *History of The Later Roman Empire: From The Death of Theodosius I to The Death of Justinian*, Power Publication, New York, 1958.
- BÜYÜK LAROUSSE**, "Kudüs", C. 14, Milliyet Yayınları, İstanbul 1986.
- COCCEIAUNUS**, Dio Cassius, *Dio' Roman History*, Translated by Earnest Cary, İn Nine Volumes III, Stanford University Libraries, California, 1985.
- CONDER, C. R.**, *The City of Jerusalem*, Printed By Hazel, Watson And Winey, L.D., London, 1909.
- CROUCH, R. B.**, Nathaniel, *Two Journeys To Jerusalem The Manner of Travelling Upon Dromedaries*, Library of The Michigan of University, London, 1759.
- DUNCOMBE, John** ,- Denis Petau-Edward Gibbon, *Select Works of the Emperor Julian: And Some Pieces of the Sophist Libanius*, Translated from the Greek. With Notes from Petau, La Bleterie, Gibbon, &c. To which is Added, *The History of the Emperor Jovian, from the French of the Abbé de La Bleterie*, Johann Albert Fabricius, Printed By J. Nichols, London, 1784.
- ÇEKEN, Muhittin**, *Roma-Bizans Döneminde Kudüs (IV.-VII. Yüzyıl)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2015.
- ÇELİK, Mehmet**, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri-1*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1999.
- ERDEMİR, Hatice P.**,- Halil Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler", *History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, ss. 118-136.
- FIRESTONE, Reuven**, *Yahudiliği Anlamak: İbrahim'im/Avraam'ın Çocukları*, (Çev. Çağlayan Erendağ-Levent Kartal), Gözlem Gzetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, 2004.
- GALİLEE, Eric M. Meyers**, *Through The Centuries: Confluence of Cultures*, Eisenbrauns Press, United States of America, 1999.
- GOLDHİLL, Simon**, *Jerusalem: City of Longing*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts, 2008.
- GİBBON, Edward**, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire – V4*, Published Bu J. A. James, Cincinnati, 1840.
- GİLBERT, Martin**, *Jerusalem Illustrated History Atlas*, Merton College Oxford, 19 Januray, 1987.
- GOODMAN, Martin**, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilization*, Random House LLC, 2008.
- GÜRKAN, Salime Leyla**, *Yahudilik*, İsam Yayınları, İstanbul 2008,
- HAMILTON Adams & Co.** Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Hews: İn All Ages*, Antmony Pickard Printer, London, 1832.
- HAMILTON, Tom**, "The Tell Amarna Letters", *Truth Magazine*, Vol. XLV: 1, Januray 4, Athens, Alabama, 2001.
- HARMAN, Ö. F.**, "Kudüs", *İA*, C.26, TDV Yay., Ankara, 2002, ss. 323-327.
- HERMIAS, Sozomenus**, *Ecclesiastical History*, Revised by. Chester D. Hartranft, şurada: *Nicene and Post Nicene Fathers*, Second Series, Volume II, Ed. By. Philip Schaff & Henry Wace, New York 1886.
- HEYET, Kudüs (Tarihi Belge)**, (Çev. Acar Tanlak), İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, Ankara, 1988.
- HOLO, Joshua**, *Byzantine Jewry İn The Mediterranean Economy*, Cambridge University Press, England, 2009.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, C. 1, 5. Baskı, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007.

İNCİL

J. BUTLER, Alfred,- D.Litt, *The Arab Conquest of Egypt And The Last Thirty Years of The Roman Dominion*, Oxford at The Clarendon Press, 1902.

JOSEPHUS, *The Jewish War*, with an English Translation by J. Thackeray, Books IV-VII, Harvard University Press, London, 1961.

KATZ, Steven T., *The Cambridge History of Judaism: The Late Roman- Rabbinic Period*, Volume IV, Cambridge University Press, New York, 2008.

KELLY, Christopher, *The Roman Empire: A Very Short Introduction*, Oxfordions Press, New York, 2006.

KİNDERSLEY, Dorling, *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land*, A Penguin Company, London, 2000.

KİTAB-I MUKADDES.

KUR'ÂN-I KERÎM, Rum Suresi.

LAVİNA & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, Çev. Bilal Baş, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010.

LEVTCHENKO, M. L., *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, (Çev. Maide Selen), Özne Yayınları, İstanbul, 1999.

LOUTH, Andrew, "Byzantium Transforming (600-700)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire C. 500-1492*, Edited by Jonathan Shepard, Cambridge University Press, New York, 2008, s. 227, (pp. 221-248).

MARCELLIUS, Ammianus, *The Roman History: During The Reigns of The Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian And Valens*, Translated By C. D. Yonge With General Index, London, 1894.

MARGOLIS, Max L -Alexander Marx, *A History of the Jewish People*, The Jewish

Publication Society of America Philadelphia, 1945.

MEYDAN LAROUSSE "Kudüs", C.12, Meydan Yay., İstanbul 1969.

MİLMAN, Dean, *The Fall of Jerusalem; And The Roman Conquest of Judea*, London: T. Nelson and Sons; Peternoster Row, Edinburgh; and New York, 1885.

MİTCHELL, Stephen, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi (M.S. 284-641)*, (Çev. Turhan Kaçar), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016.

OSTROGORSKY, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret İşıltan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

SİCKER, Martin, *Between Rome And Jerusalem: 300 Years of Roman- Judaeon Relations*, Praeger Publishers, United States of America, 2001.

SİVAN, Hagith, "From Byzantine to Persian Jerusalem: Jewish Perspectives and Jewish/Christian Polemics", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* Vol 41, No 3 (2000), Duke University Chicago GRBS.

SMİTH, George Adam, *The Historical Geography of The Holy Land: Especially in Relation to The History of İsrail And of The Early Church*, A. C. Armstrong And Son, London, 1901.

SMİTH, George Adam, *Jerusalem: Topography, Economics And History From The Earliest Times to A.D. 70*, Hodder And Stoughton, London, 1907.

STUBBS, W.,-Charles Hardwick, *A History of The Christian Church: Middle Age With Four Maps Constructed for This Work*, Edited by Keith Hohston, Macmillan and Co., London, 1877.

THE ARMENIAN HISTORY OF SEBEOS, Translated with notes by R.W.Thomson, Historical Commnetary by James Howard-Jonston, Liverpool University Press, Oxford, 1998.

THE HISTORY OF COUNT ZOSİMUS, *Sometime Advocate and Chancellor of the Roman Empire*, Translated From The Original Greek With The Notes of The Oxford Edition, Complete in One Volume, London, 1814.

THE HISTORY OF THE CHURCH, From Our Lord's Incarnation To The Twelfth Year of the Emperor Mouricius Tiberius or the Year of Christ As It was Written in Greek by Eusebius Pamphilus, Bishop of Caesarea In Palestina; Socrates Scolasticus, Native of Constantinople; and Evagrius Scholasticus, Born at Epiphania in Syria Secunda, Printed by Z. M. For Awncsham and John Churchill, London, 1659.

THEOPHANES CONFESSOR, *The Chronicle of Theophanes: Byzantine and Near Eastern A. D. 284-843*, Translated with Introduction and Commentary by Cyrill Mango and Roger Scott with Assistance of Geoffrey Greatrex, Clarendon Press, Oxford, 1997.

USTA, Aydın, *Sorularla Bizans İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016.

VASİLİEV, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Tevabil Alkaç), Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.

WARBURTON, William,- Richard Hurd, *The Works of the Right Reverend William Warburton, D.D., Lord Bishop of Gloucester: To which is Prefixed a Discourse by Way of General Preface, Containing Some Account of the Life, Writings, and Character of the Author*, printed by Luke Hansard & Sons for T. Cadell and W. Davies, London, 1811.

WATSON, C. M., *The Story of Jerusalem*, Z. M. Dent & Sons Ltd, New York, 1912.

WIEMERS, Galin, *Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture*, Printed in United States of America By Signature Book Printing, 2010.

WIKINS, George, *The History of The Destruction of Jerusalem: As Connected With The Scripture Prophecies*, Printed By A. & R. Spottiswode, London, 1822.

YAŞAR, Şükran, "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. I, sayı: II, Manisa, 2003, ss. 105-115.